

УДК 94 : 2 : 37 (=1.430) (477) «192/193»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.4.224>

Тараненко Алла*

РЕЛІГІЯ ТА ОСВІТА У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (20–30-і рр. ХХ ст.)

Анотація: *Стаття присвячена дослідженню ролі релігії та освіти у повсякденному житті німців України 20–30-х рр. ХХ ст. Визначено кількість католицьких, лютеранських і менонітських релігійних общин, склад яких формували німецькі жителі України. На прикладі менонітської спільноти з'ясовано рівень залученості німців до участі у житті релігійних громад, а саме проаналізовано відвідуваність ними культових споруд, обов'язки віруючих тощо. Виявлено роль духовних осіб у забезпеченні функціонування об'єднань віруючих.*

У контексті наступу радянської влади на церкву наголошено на процесі згортання в Україні колективних форм релігійного життя німецької меншини. Оскільки релігія в середовищі німців України традиційно доволі тісно співіснувала з освітою, охарактеризовано особливості ліквідації більшовиками цього зв'язку. Висвітлено перепони, які зустріла радянська влада на шляху впровадження державної шкільної освіти в місцях компактного проживання німецького населення.

Ключові слова: *німці, освіта, повсякденне життя, релігія, радянська влада, Україна*

Важливе значення для аналізу духовного світу людини має дослідження виявів її релігійності. Релігійний світогляд посідав вагоме місце у житті традиційних суспільств, до кола яких, попри віяння модерної доби та тиск радянської влади, станом на 20–30-і рр. ХХ ст. все ще належали німецькі громади України. Колективні форми християнського життя багато в чому визначали повсякдення німецької меншини. Релігійне життя німецького населення України, незважаючи на зусилля влади у напрямку відокремлення церкви від школи, як і за царату, інерційно було тісно пов'язане з освітою.

Порушені у статті проблеми стали об'єктом дослідження низки істориків, серед яких слід назвати прізвища М. Журби, М. Жолоба¹, С. Маркової², З. Нечипоренка³, І. Швайки⁴, Б. Чирка⁵.

Мета дослідження – визначити місце релігії та освіти у повсякденному житті німців України протягом 20–30-х рр. ХХ ст.

* Тараненко Алла Володимирівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (м. Київ, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0150-9901>; e-mail: Lulka5@ukr.net

¹ Журба М.А., Жолоб М.П. Піднесене і земне: релігійні громади етнічних меншин в умовах комуністичного режиму в Україні (20–30-і рр. ХХ ст.). Вінниця: ТОВ «ТВОРИ». 2019. 308 с.

² Маркова С.В. Уніфікація свідомості сільських дітей засобами Впливу ідеологічної та освітньо-виховної систем СРСР, УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр. // Гілея. 2014. Вип. 82. С. 34–40.

³ Нечипоренко З.В. «Українізація» і забезпечення прав національних меншин Півдня України в 1920-х – на початку 1930-х рр. // Український селянин. 2010. Вип. 12. С. 292–295.

⁴ Швайка І. Заснування менонітського села Григорівка як приклад взаємозв'язку українського та німецького етносів (кінець ХІХ – 20-ті роки ХХ ст.) // Переяславський літопис. 2017. Вип. 11. С. 28–33.

⁵ Чирко Б.В. Заходи радянської влади України щодо запровадження освіти німецькою мовою та організації роботи німецьких культурно-просвітніх установ (1920-ті – 1930-ті роки) // Гілея. 2016. Вип. 114 (11). С. 54–59.

Німецьке населення України сповідувало християнство та переважно належало до католицизму, лютеранства або менонітства.

Згідно підрахунків НКВС, в Україні станом на 1 липня 1925 р. діяло 332 католицьких громади різного національного складу віруючих⁶. На Півдні України нараховувалося 92 католицькі общини, які переважно формували німці. На початку 1925 р. найбільше таких громад діяло в Одеській губернії – 62, дещо менше – в Катеринославській – 19 і 9 – в Донецькій. У цей час у Люксембурзькому районі Маріупольської округи більш ніж 80% населення склали німці (23,7 тис. осіб), які свої духовні потреби задовольняли в 13 храмах, 5 із яких були католицькими. У Республіканському районі тієї ж округи діяло 6 католицьких храмів. У Бахмутській окрузі знаходилося 11 католицьких колоній. Станом на 1 вересня 1925 р. у Ландауському районі Нікопольської округи було зареєстровано 20 релігійних громад, серед яких 9 були католицькими⁷.

Станом на 1925 р. в Україні налічувалося 192 лютеранські громади. Майже всі вони склалися з осіб німецької національності. Найбільша кількість об'єднань віруючих зазначеної конфесії знаходилася у Житомирській (58 общин) і Коростенській (43 общини) округах, чимало нараховувалося на Одещині та Катеринославщині⁸.

Влітку 1925 р. в Україні нараховувалася 81 менонітська громада. Зокрема, у Катеринославській губернії було зареєстровано 52 таких громади, а в Донецькій – 20⁹.

Богослужіння у менонітів відбувалося як в межах культових будівель, так і на території приватних будинків. Відвідуваність богослужінь була досить високою – на кожне з них приходило 60-70% жителів поселення¹⁰. У середовищі менонітів богослужіння частіше відвідували жінки ніж чоловіки. На визначеному для перебування жінок боці храму знаходилося значно більше осіб, ніж на чоловічому¹¹. Саме тому чимало роботи в церкві виконували жінки. Вони, зокрема, займалися заготівлею палива для обігріву богослужбових приміщень¹².

Справами навіть невеликих громад зазвичай опікувалося кілька проповідників, середнього та старшого віку. Серед віруючих вони користувалися неабиякою повагою, оскільки керували не лише релігійною, але й сільською громадою. Проповідники у прийнятті своїх рішень опиралися на церковні ради, які фактично конкурували із встановленими більшовиками сільськими радами¹³.

Досвідчені менонітські проповідники їздили колоніями та влаштовували для місцевих віруючих так звані «біблійні конференції», під час яких відбувалося обговорення задалегідь визначених розділів Святого Письма¹⁴. Взимку, коли лютували морози, не всі

⁶ Журба М.А., Жолоб М.П. Піднесене і земне... С. 105.

⁷ Ibid. С. 106-107.

⁸ Ibid. С. 107.

⁹ Ibid. С. 108.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 5. Оп. 3. Спр. 270. Арк. 43.

¹¹ Letters from Susan: A Woman's View of the Russian Mennonite Experience (1928-1941). North Newton, 1988. P. 120.

¹² Ibid. P. 106.

¹³ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 270. Арк. 43.

¹⁴ Letters from Susan... P. 46.

бажаючи мали змогу відвідати релігійні зібрання подібного типу, тому отриману на «біблійній конференції» інформацію пізніше їм переказували учасники заходу¹⁵.

У 1929 р. влада розпочала збільшувати податки, які релігійні громади мусли сплатити державі за користування культовими спорудами. Віруючі розуміли, що їх обсяг буде зростати до тих пір, поки община відмовиться від утримання будівлі для здійснення богослужінь¹⁶. Громади, які припинили сплачувати кошти за користування богослужбовим приміщенням, об'єднувалися з тими сусідніми общинами, які ще були спроможні це робити¹⁷. Після кампанії з масової ліквідації релігійних громад, що відбулася на межі 20–30-х рр. ХХ ст., частину культових споруд було переобладнано в школи, клуби тощо¹⁸.

У зв'язку з посиленням тиску більшовицької влади на релігію та церкву протягом 1930-х рр. духовне життя німців України набуло напівпідпільних і більш приватних форм. Якщо протягом 1920-х рр. німці хрестили дітей у храмах, то після «великого перелому» священник (у разі його наявності) мусив таємно від влади здійснювати хрещення у будинках віруючих¹⁹.

Традиційно, здобуття жителями німецьких поселень початкової освіти було тісно пов'язане з діяльністю місцевих культових громад, адже школа розглядалася, як один із основних чинників релігійного виховання. Нерідко в менонітських колоніях богослужбові споруди були покликані виконувати подвійну роль – використовувалися з метою проведення релігійною громадою молитовних зборів й одночасно слугували навчальними закладами²⁰. Поведінка учнів у школах, часом, перебувала у вкрай неналежному стані. «Один щипає, другий ляпає, третій тріскає насіннячко, четвертий говорить, п'ятий обертається, шостий ковзає назад і вперед»²¹. Через неспроможність вихователів забезпечити дотримання учнівським колективом належного рівня дисципліни недільна школа менонітської колонії Орлов вже у вересні 1927 р. змушена була припинити свою діяльність²². Ліквідація навчального закладу також, можливо, була пов'язаний з тиском влади, яка займала тверду позицію в плані дотримання населенням принципу відокремлення школи від церкви. Маємо відомості, що надалі колишні учні недільної школи з метою вивчення християнської науки продовжили збиратися в приватних будинках колоністів²³.

Попри існування у середовищі німецького населення України відповідального ставлення до освіти, що не в останню чергу було зумовлено приналежністю німців до різних гілок протестантизму, вчення якого заохочувало віруючих до самостійного ознайомлення з текстом Біблії, навіть станом на 1920 р. 16,4% німців південноукраїнського регіону все ж не вміли читати і писати²⁴.

¹⁵ Ibid. P. 51.

¹⁶ Ibid. P. 59.

¹⁷ Ibid. P. 106.

¹⁸ Черказьянова И.В. Историко-этнографическая реконструкция хроники семьи Бехтгольд // Вопросы германской истории. 2004. С. 152.

¹⁹ Ibid. С. 151.

²⁰ Швайка І. Заснування менонітського села Григорівка... С. 32.

²¹ Ibid. С. 20-21.

²² Ibid. С. 20.

²³ Ibid. С. 31.

²⁴ Нечипоренко З.В. «Українізація» і забезпечення прав національних меншин Півдня України... С. 294.

Сімейний кодекс 1927 р. визначив, що держава, а не родина, була головним інститутом виховання дітей²⁵. Тож, виконувати роль інструмента у вихованні державою підростаючого покоління була покликана позбавлена релігійного впливу та просякнута комуністичною ідеологією радянська школа. В зв'язку з цим німці нарікали на владу, яка забороняла навчати дітей у приватний спосіб і примушувала їх відвідувати державні школи, де навчальний процес не був налагоджений належним чином²⁶.

Постановою РНК «Про шкільну мережу загального навчання» від 1924 р. запроваджувалася семирічна школа, яка складалася з двох концентрів: першого початкового (чотирирічка) і другого (трирічка). У 1934 р. було встановлені загальні для всього Радянського Союзу типи загальноосвітньої школи: початкова, неповна середня та середня²⁷. У 1926 р. в Україні діяла 621 німецька школа²⁸. Якщо враховувати співвідношення чисельності дітей 8-14-річного віку різних національностей і кількість національних шкіл, то побачимо, що загальноосвітніми школами німецьке населення було забезпечене вчетверо краще, ніж польське, і в шість разів краще, ніж єврейське²⁹. Незважаючи на це, діяльність німецьких закладів освіти супроводжувала матеріальна скрута та брак вчительських кадрів. Катастрофічно не вистачало підручників. Навіть станом на 1929 р. німецькі школи були забезпечені підручниками менш ніж на 10% від потреб³⁰. У зв'язку з цим діти навчалися як за німецькомовними, так і за українськомовними підручниками³¹. Траплялися випадки, коли раз на місяць для потреб учнів видавався лише один шматок крейди. У зв'язку з цим учні мусили писати на дошці білою землею³². Посади вчителів були зайняті у неповному обсязі – менш ніж на 50% від наявної кількості робочих місць³³.

Якщо початкові класи дитина могла закінчити у власному селі, то для продовження навчання їй слід було розпочати відвідувати школу, в якій навчалися діти з кількох навколишніх сіл. Траплялися випадки, коли в одному класі навчалася 3-4 дитини. Читати навчали не лише за допомогою латинського, але й готичного шрифту³⁴.

Особливу увагу в школах приділяли поширенню дитячого безвірницького руху. Його гаслом став вислів: «Релігія – гальмо п'ятирічки». При школах мали обов'язково функціонувати гуртки «Юних воявничих безвірників». Нова радянська школа неабияк обурювала населення своїм принизливим ставленням до сім'ї та заборонаю вивчення Закону Божого.

²⁵ *Таранон О.* Ціннісні орієнтири в радянській Україні 1920-1930-х рр.: політико-ідеологічні та соціокультурні виміри // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. 2017. Вип. 42 (спецвипуск). С. 140.

²⁶ *Bachmann H.* Durch die deutschen Kolonien des Beresaner Gebietes. Kolonischtegeschichte. Stuttgart: Verlag Volk auf dem Weg, 1974. S. 25.

²⁷ *Маркова С.В.* Уніфікація свідомості сільських дітей... С. 35.

²⁸ *Чирко Б.В.* Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923-1930 рр.) // Український історичний журнал. 1988. № 6. С. 74.

²⁹ *Чирко Б.В.* Немецкая национальная группа в Украине в контексте государственной этнополитики 20-30-х гг. XX ст. // Вопросы германской истории. 2007. С. 206.

³⁰ *Чирко Б.В.* Заходи радянської влади України щодо запровадження освіти німецькою мовою... С. 55.

³¹ *Черказьянова И.В.* Историко-этнографическая реконструкция хроники семьи Бехтгольд... С. 152.

³² *Letters from Susan...* P. 65.

³³ *Чирко Б.В.* Заходи радянської влади України щодо запровадження освіти німецькою мовою... С. 55.

³⁴ *Черказьянова И.В.* Историко-этнографическая реконструкция хроники семьи Бехтгольд... С. 152.

Радянські ідеологи виокремили специфічні референтні групи комсомольців, піонерів, жовтенят. Суспільне, у членів цих груп, мало домінувати над особистим у всіх сферах повсякденного життя. Вони в тій чи іншій мірі зобов'язувалися нещадно критикувати «симулянтів, ледарів, прогульників», вести боротьбу проти алкоголізму, сприяти ліквідації неписьменності серед дорослого населення, засуджувати вияви антисемітизму, організувати антирелігійну роботу, пропагувати колективізм, спонукати членів власної родини до надання державі допомоги тощо³⁵.

Отже, німецьке населення України, попри антирелігійні заходи радянської влади міжвоєнного періоду, відзначалося високим рівнем релігійності, про що свідчить приклад духовного життя менонітів. Релігія була тісно пов'язана з освітою, адже протестанти, до яких в Україні себе зараховувало чимало німців, були зобов'язані самостійно ознайомлюватися із текстом Біблії. Впроваджуючи державну систему освіти, радянська влада вдалася до рішучих кроків у напрямку розірвання спорідненості, що тривалий час існувала між школою і церквою.

Alla Taranenko

Religion and Education in the Daily Life of the German Population of Ukraine (20–30's of the XX century)

Abstract: The article is devoted to the study of the role of religion and education in the everyday life of Germans in Ukraine during the 20s and 30s of the 20th century. The number of Catholic, Lutheran, and Mennonite religious communities whose composition was formed by German residents of Ukraine was determined. Using the example of the life of the Mennonite community, the level of involvement of Germans in religious life is clarified, namely their attendance at religious buildings, the duties of believers, etc. The role of clergy in ensuring the functioning of associations of believers has been revealed. In the context of the attack of the Soviet authorities on the church, the process of collapsing the collective forms of religious life of the German minority in Ukraine is emphasized. It was noted that an effective means of the Bolsheviks' struggle against religious communities was the deprivation of their religious buildings by imposing burdensome taxes on the communities. Since religion among Ukrainian Germans traditionally coexisted quite closely with education, the features of the Bolsheviks' liquidation of this connection were characterized. The obstacles encountered by the Soviet authorities on the way to the introduction of public school education are highlighted. It was determined that the general financial hardship led to a lack of textbooks (especially German-language ones) and a lack of teachers. The extent of coverage of the German population of Ukraine by educational institutions is shown. The forms of students' participation in the faithless movement were characterized – with its help, the authorities hoped to quickly rid the Germans of their religious worldview. Attention is drawn to the fact that among the German younger generation, the Soviet authorities singled out specific reference groups of Komsomol members, pioneers, and yellow boys. This was done in order to instill communist ideology.

Keywords: Germans, education, everyday life, religion, Soviet power, Ukraine

³⁵ Маркова С.В. Уніфікація свідомості сільських дітей... С. 36-37.